

Vastuu uskomuksista: episteemisen ja moraalisen vastuun yhtäläisyyksistä ja eroista

Lectio praecursoria 8.6.2022

NINNI SUNI

Hollywoodia ravistelleen seksuaalisen hyväksikäyttöskandaalin jälkimainingeissa eräs entinen studiojohtaja kuvaili tuntuunsa *The New Yorkerissa* näin:

Tämä on raastava hetki, kun laastari revitään irti, ja sen alta paljastuu syvä haava, jonka syntymisestä meidän kaikkien on kannettava vastuu – itsetyytyväisyydestä, jos ei rikoskumppanuudesta. Olen järkyttynyt siitä, että näiden asioiden on täytynyt tapahtua omalla vahtivuorollani. Voisin sanoa: ”No, en tiennyt”. Mutta se ei ole enää hyväksyttävää.

Mikä selittää studiojohtajan tunteen, että hänen tietämättömyyttään ei voi hyväksyä selitykseksi? Hänen lausuntonsa on painava tavalla, jota ei voi selittää pelkästään katumuksella tai edes esitettyjen syytösten vakavuudella. Studiojohtaja vaikuttaa pitävän itseään syyllisenä tiedostamattomaan rikoskumppanuuteen, sokeuteen, tai kyvyttömyyteen havaita ilmeistä ja laajalle levinnyttä väärinkäytöstä ympärillään. Hänestä tuntuu, että hänen itsetyytyväisyytensä on lähes yhtä suuri paha kuin osallisuus itse rikoksiin.

Studiojohtaja ei myöskään ole yksittäistapaus. Vertailukohdista löytyy laajasta kirjallisuudesta, jossa on pohdittu, mitä

Natsi-Saksan kansalaiset tiesivät ja mitä heidän olisi pitänyt tietää keskitysleirien tapahtumista, mikä osa heidän tietämättömydestään oli aitoa ja kuinka paljon oli yleistä halua katsoa toiseen suuntaan. Teoksessaan *Totalitarismin synty* Hannah Arendt kommentoi apologiakirjallisuutta varsin purevasti päätellen, että ”on aivan ilmeistä, että kansanjoukkojen tuki totalitarismille ei johdu sen enempää tietämättömydestä kuin aivosustakaan” (Johdanto osaan kolme, alaviite 1). Samalla tavoin tulevat sukupolvet tulevat esittämään kriittisiä kysymyksiä meidän kyvyttömyydestämme tunnistaa ilmastonmuutosta vakavaksi uhaksi kaikelle maapallon elämälle. Tietenkin on aitoa tietämättömyyttä koskien ilmastonmuutoksen mekanismien ja seurausten täsmällisiä yksityiskohtia, mutta samoin löytyy röyhkeää denialismia, välinpitämättömyyttä ja huolimattomuutta, jota ei voi selittää pois vetoamalla yksityiskohtien epävarmuuksiin.

Huomioimattomuus, tarkkaamattomuus tai se, ettei ota jotakin riittävän vakavasti, näyttävät siis herättävän syytöksen ja syyllisyydentunnon kaltaisia tyypillisiä moraalisia reaktioita. Mutta ne ovat myös episteemisiä virheitä: toimija ei saa muodostettua sellaista uskomusta tai tietoa, joka auttaisi toimimaan oikein, ja nämä virheet johtavat siihen, että toimijan episteeminen tila jää alle optimin suhteessa hänen aistiensa ja ymmärryksensä ulottuvilla olevaan evidenssiin. Toimija ei siis usko kuten hänen pitäisi, niin suhteessa tarjolla olevaan evidenssiin kuin suhteessa hänen kognitiivisiin kykyihinsäkin. Mutta sikäli kuin pelissä näyttää olevan sekä episteemisiä että moraalisia virheitä, kummat tulevat ensin? Ja miten ne tulisi erottaa toisistaan?

Väitöskirjassani tutkin episteemisen ja moraalisen välisiä yhteyksiä erityisesti siltä kannalta, miten vastuu muodostuu yllä kuvatun kaltaisissa tapauksissa, joissa episteeminen ja moraalinen sekoittuvat. Etiikka ja epistemologia ovat molemmat normatiivisuutta tutkivia aloja: miten tulisi toimia, mitä tulisi uskoa, mitkä teot ovat oikeudenmukaisia, ja mitkä uskomukset oikeutettuja. Moraalista ja episteemistä normatiivisuutta yhdistävien ja erottavien piirteiden etsiminen onkin ollut viime vuo-

sina kasvavan kiinnostuksen kohteena. Tutkimukseni pääkysymys on, voimmeko olla vastuussa omista uskomuksistamme, ja jos voimme, millä tavoin. Vastuukysymys tarjoaa hedelmällisen näkökulman, sillä monet ovat edelleen skeptisiä aidon episteemisen vastuun suhteen, ja vaikka harvemmat kyseenalaistavat moraalisen vastuun olemassaolon, senkin riittävät ja välttämättömät ehdot ovat edelleen kiistanalaisia. Siten moraalisen ja episteemisen yhdistävän vastuukäsityksen löytymisellä olisi merkitystä.

Aloitetaanpa siis kysymyksestä koskien vastuuta uskomuksista. Oletetaan että sinä ja minä katsomme samaa evidenssiä. Mielestäni evidenssi tukee uskomusta, että p , mutta sinun mielestäsi se tukee täysin päinvastaista. Tämä on ilmiö, jota psykologit kutsuvat nimellä asennepolarisaatio: jaamme saman evidenssin, mutta erimielisyytemme vain kasvaa. Emme voi molemmat olla oikeassa, ja kumpikin ajattelee, että nimenomaan toinen on väärässä. Jos skeptikot ovat oikeassa, tässä kohden keskustelu tyrehtyy, aivan kuten voisimme vain todeta, että toinen meistä on pitkä ja toinen lyhyt, eikä asiasta ole sen enempää keskusteltavaa. Mutta näin ei tavallisesti tapahdu, kun kyseessä on tosiasioita koskeva erimielisyys. Päinvastoin, kun joku on kanssamme eri mieltä faktoista, omaksumme yleensä kriittisen asenteen: kyseenalaistamme toisen uskomukset, penäämme niiden oikeutusta, yritämme järkeillä hänen kanssaan, ja jos mikään näistä ei toimi, alamme hiljalleen menettää luottamuksemme hänen arvostelmiinsa. Niinpä tavallisissa erimielisyys-tilanteissa tyypillisesti oletamme kolme asiaa:

- (1) että asiasta on olemassa totuus
- (2) että oikeassa olemisella on arvoa ja väärässä olemisella negatiivista arvoa
- (3) ja että oikeassa tai väärässä oleminen on jotain, jonka teemme itse.

Mutta se, mitä muut ihmiset pitävät tavanomaisena, on filosofien mielestä usein kummallista. Ongelma nousee toisesta intuitiivisesta ajatuksesta: että vastuu vaatii jotain sellaista kuin

tahdonalaista kontrollia tai tietoista valintaa eri vaihtoehtojen välillä. Ja, kuten skeptikot huomauttavat, uskomuksemme eivät ole sen kaltaisia asioita, joita voisimme sen enempiä valita kuin kontrolloidakaan.

Koska tämä ongelma lähtee liikkeelle teoriasta siitä, mitä vastuu on, tai mitä se vaatii, ehdotan että se on myös ratkaistavissa kysymällä, onko tahdonalainen kontrolli tai tietoinen valinta todellakin välttämätön ehto vastuulle. Tietenkään volitionismi, näkemys jonka mukaan vastuu edellyttää tahdonalaista kontrollia, ei ole ainoa mahdollinen vaihtoehto, joten eri teorioita tutkimalla voi olla mahdollista löytää vastaus uskomuksen vastuun ongelmaan. Tutkielmassani argumentoin, että useimmat olemassaolevat vastuuteoriat eivät onnistu selittämään vastuuta uskomuksista. Volitionismin kannattajat joutuvat vaikeuksiin, koska uskomukset eivät ole tahdonalaisia, kuten skeptikot ovat osoittaneet. Toisaalta näkemykset, joita kutsun *vaihtoehtoisen kontrollin näkemyksiksi* esittävät, että vaikka uskomukset eivät ole tahdonalaisen kontrollin alaisia, ne ovat kuitenkin toisenlaisen, päättelyssä, harkinnassa tai tutkimisessa toteutetun kontrollin alaisia. Argumentoin, että nämä näkemykset epäonnistuvat, koska ne mallintavat doksastisen toimijuuden käytännöllisen toimijuuden kaltaiseksi antaen vain kontrollin muodolle eri nimen.

Tämä jättää meille kolmannen vaihtoehdon, teoriaryhmän, jota tavallisesti kutsutaan nimellä *attributionistiset vastuuteoriat*, joiden mukaan vastuu ei edellytä minkäänlaista kontrollia, vaan vain sen, että teko tai mentaalinen asenne on normatiivisesti luettavissa toimijalle kuuluvaksi. Toisin kuin volitionismi, attributionistiset näkemykset eivät jäljitä toimijan vastuuta johonkin tiettyyn mentaaliseen tilaan tai tapahtumaan, kuten tietoinen tahto, valinta tai päätös, vaan paljon laajempaan pohjaan, kuten toimijan persoonallisuuteen, luonteeseen, arvoarvostelmiin tai yhdistelmään hänen konstitutiivisia asenteitaan, dispositioitaan ja luonteenpiirteitään. Nämä näkemykset ovat tietenkin myös kiistanalaisia, ja siksi esitän

tutkielmassani myös oman versioni attributionistisesta vastuuteoriasta.

Voidaksemme ratkaista uskomuksen vastuun ongelman meidän täytyy ensin selvittää, missä mielessä voimme ylipäättään puhua mentaalista toimijuudesta. Jälleen kerran skeptikot argumentoivat, ettei mentaalista toimijuutta ole olemassa missään kiinnostavassa mielessä, sillä uskomukset ovat staattisia yhdellä tai toisella tavalla olemisen tiloja, kun taas toimijuus on dynaamista, kuten maailmaa muuttavat teot. Toiset ovat vastanneet, että tämä jaottelu staattisen ja dynaamisen välillä ei ole mielekäs. Sen sijaan he osoittavat kiinnostavan yhtäläisyyden uskomuksen ja toiminnan välillä: molemmat ovat asioita, joilla voi olla oikeutus. Eikä pelkästään uskomuksilla ja teoilla: myös aikomukset, tunteet ja valinnat ovat asioita, joista voidaan kysyä ja joille voidaan antaa perusteet. Voin esimerkiksi kysyä sinulta, miksi uskot *p*, miksi jätit kuntoilun väliin eilen ja miksi olet ahdistunut. Ja vaikka et välttämättä aina kykene antamaan täyttä vastausta – ehkä et ole aivan varma mikä ahdistukseen on syynä, mutta arvelet että se saattoi vaikuttaa siihen, että jätit kuntoilun väliin – nämä kysymykset ovat joka tapauksessa järkeviä ja ymmärrettäviä. Sitä vastoin asiat kuten nälkä tai päänsärky eivät ole sellaisia, jotka voidaan oikeuttaa: parhaimmillaankin voimme vain antaa selityksen sille, miksi olemme nälkäisiä tai miksi päätä särkee. Samalla tavoin argumentoin useamman muun filosofin lailla, että toimijuus on sitoutunut kykyyn vastata perusteisiin toimimalla tai muodostamalla asenteita. Lainaten ajatuksen Ram Netalta esitän, että uskomukset ja muut perusteisiin vastaavat asenteet koostuvat osittain niistä perusteista, joihin ne ovat vastauksia, tai vielä täsmällisemmin, toimijan näkemyksestä, että *tämä* uskomus (tai asenne) on sopiva vastaus *noihin* perusteisiin.

Lyhyesti ajatus siis on, että uskomukset ja muut perusteisiin vastaavat asenteet ovat osa toimijuutta, koska meillä kaikilla on ainutlaatuinen tapamme vastata ja reagoida ympäristöömme, ja teot ovat osa toimijuutta, koska ne ovat seurausta asenteista. Ehdotukseni empiirinen pohja rakentuu neuropsykologisissa

tutkimuksissa tehtyihin löydöksiin tarkkaavaisuudesta ja havainnosta. Nämä tutkimukset osoittavat, että se, mitkä asiat ja ominaisuudet tilanteessamme onnistuvat kiinnittämään huomiomme ja huomion mukana havainnon ja muistin, ei riipu pelkästään näiden ärsykkeiden fyysisistä ominaisuuksista – kuten kontrasti, liike tai kirkkaus – vaan myös toimijan kognitiivisista, emotionaalisista ja motivaatiotekijöistä, kuten edeltävät uskomukset, odotukset, päämäärät, arvot, asenteet ja henkilökohtaiset kiinnostuksenkohteet. Niinpä objektiivisten piirteiden sijaan henkilökohtaiset asenteemme ja intressimme määrittävät pitkälti sitä, mitä asioita havainnoimme, miten ne painottuvat kognitiossa ja mitä asioita muistamme.

Oletetaan esimerkiksi, että juuri tällä hetkellä välitän syvästi siitä, että saan tämän esitelmän pidettyä aikataulussa, kun taas sinua vaivaa kutina vasemmassa jalassasi. Jaamme saman ympäristön, mutta minun tarkkaavaisuuteni on esitelmässä, kun taas sinä huomaat huoneessa lentävän hyttysen. Me siis muodostamme tilanteesta eri uskomukset, koska huomiomme kiinnittyy eri asioihin, ja se taas johtuu meidän eriävistä intresseistämme. Tai otetaan toinen esimerkki: oletetaan että Sam ja Sophy molemmat näkevät lähestyvän koiran. Sam pelkää koiria, joten hän näkee koiran avoimen kidan ja terävät hampaat, mikä saa hänet pelästymään. Sophy sitä vastoin rakastaa koiria, joten hän näkee koiran pörröisen turkin ja heiluvan hännän. Sam ja Sophy jakavat saman ympäristön, mutta heidän havaintojaan ohjaavat heidän edeltävät asenteensa, jotka siten saavat havainnoista lisävahvistusta. Sam näkee koiran vaarallisena ja pitää sitä vahvistuksena koiria kohtaan tuntemalleen pelolle, kun taas Sophyn kokemus on täysin toinen.

Tämä myös selittää asennepolarisaation ilmiön, jonka mainitsin alussa: erilaisten ennakkoasenteidemme vuoksi sinä ja minä kiinnitämme huomiota eri asioihin, painotamme evidenssiä eri tavoin ja yhdistämme sen eri taustauskomuksiin, ja siten lopulta päädyimme tekemään eri johtopäätökset saman evidenssin pohjalta. Sama ilmiö kontribuoi muihinkin

episteemisesti ongelmallisiin ilmiöihin, kuten vahvistusvinoumaan, itsepintaisiin uskomuksiin, motivoituneeseen päättelyyn ja takaisinkytkentään, jotka kasaavat evidenssiä toimijan jo aiemmin omaksuneen asenteen tueksi sen vastakohtaan sijaan.

Argumentoin siis, että toimijan edeltävien asenteiden, päämäärien, arvojen ja intressien, ja toisaalta saatavilla olevan informaation prosessointitavan välillä vallitsee kausaalinen yhteys, ja että tämä yhteys on välttämätön, jotta toimija voi olla vastuussa siitä, mitä asioita huomioi ja millaisia asenteita muodostaa. Täsmällisemmin sanottuna argumentoin, että vastuulla on kaksi välttämätöntä ehtoa, jotka ovat yhdessä riittävät: toimijuusehto, siis että asennetta konstituoii se, mitä toimija pitää perusteena tälle asenteelle, ja manifestaatioehto, eli se, että asenne, huomaaminen tai muistaminen on toimijan edeltäviä asenteita konstituoivien dispositioiden manifestaatio.

Väitöskirjani viimeisessä osassa vertailen episteemistä ja moraalista vastuuta ja asetan ne vastakkain. Argumentoin, että vastuun ehdot ovat samat niin moraalille kuin episteemisellekin vastuulle, mutta ero on siinä, mitä normeja arviointiin käytämme, ja siten myös mitkä reaktiot vaikuttavat sopivilta. Siinä missä syytöksen ja syyllisyydentunteen kaltaiset reaktiot sopivat moraalisiin virheisiin, episteemisiin virheisiin on tapana vastata esimerkiksi nolostumisella, naurunalaiseksi tekemällä tai haluttomuudella nojata toisen arvostelmiin.

Näkemykseni mukaan vastuun ehdot ovat yhtenäiset kaikille normatiivisuuden lajeille, mutta normatiivisuuden lajit ovat silti itsenäisiä ja toisistaan erillisiä. Voidakseni argumentoida näin omaksun Angela Smithin kolmitasoisen näkemyksen vastuusta. Ensimmäisellä tasolla on kysymys perustavasta vastuusta, eli syyksiluettavuudesta. Nämä ovat ne vastuun ehdot, jotka esitin aiemmin. Mutta tämänkaltaisen vastuu on jotain, jota kannamme kaikista teoistamme ja asenteistamme, myös kaikkein mitättömimmistä, kuten kadulla kävelemisestä. Voi hyvällä syyllä kysyä, miksi on lainkaan tarpeellista pitää ketään vastuullisena sen kaltaisesta arkisesta asiasta. No, esi-

merkiksi siksi, että tekojen normatiivinen status saattaa muuttua äkillisesti, esimerkiksi kun pandemia pakottaa sulkutiloihin ja ulkonaliikkumiskieltoihin. Kun näin käy, saatamme äkkiä alkaa esittää kysymyksiä kadulla kävelemisen moraalisesta statuksesta. Smithin näkemyksen mukaan tämä on vastuun toinen taso, taso, jolla päätämme mitä normeja käyttää teon tai asenteen arvioimiseen, ja onko toimija syyllinen, vai oliko hänellä päteviä perusteita toiminnalleen. Vasta vastuun kolmannella tasolla pitää päättää, miten tähän tulisi vastata. Edes syyllisyys ei välttämättä johda syyttämiseen tai rangaistukseen, sillä väliin voi tulla anteeksianto tai jokin muu tekijä, joka määrittää, mikä reaktio on tilanteeseen sopiva.

Argumentoin, että tämä rakenne auttaa ratkaisemaan ongelmia, joissa olemme jotakuinkin samaa mieltä siitä, että toimija on vastuussa jostakin, mutta olemme erimielisiä virheen luonteesta. Esimerkkinä näistä ovat niin kutsutut doksastisen väärin teon tapaukset. Kyseinen keskustelu koskee sitä, onko mahdollista vahingoittaa toista yksinkertaisesti uskomalla hänestä joitakin asioita esimerkiksi vähättelevien stereotyyppien perusteella. Muun muassa Rima Basu ja Mark Schroeder ovat väittäneet, että näissä tapauksissa toteutuu aito moraalinen vääryys, ja siten moraalisen vahingoittamisen mahdollisuus vaikuttaa uskomuksen episteemiseen statukseen: meidän ei tulisi uskoa toisista asioita, jotka voivat mahdollisesti loukata heitä. Minä annan kuitenkin näistä tapauksista toisenlaisen analyysin. Koska näkemykseni mukaan moraalinen ja episteeminen ovat erotettavissa toisistaan, uskomus voi olla episteemisesti puutteellinen *koska* se perustuu moraalisesti arveluttaviin arvoihin. Moraaliset normit eivät siis määritä sitä, mitä tulisi uskoa episteemisessä mielessä, mutta moraaliset arvot voivat vaikuttaa uskomuksenmuodostusprosessiin, ja siten johtaa uskomukseen, joka paljastaa taustalla olevat asenteet. Reagoimme näihin tausta-asenteisiin, kun koemme, että uskomus on moraalisesti arveluttava. Siten moraalisen ja episteemisen vastuun tarkasteleminen rinnakkain auttaa valaisemaan tapauksia, jotka näyttävät

Episteesien ja moraalisen vastuun yhtäläisyyksistä ja eroista 329
pulmallisilta vain yhden normatiivisuuden lajin näkökulmasta
tarkasteltuina.

Helsingin yliopisto

